



ВЕРМЕНИЧ

Ярослава Володимирівна — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 21 серпня 2026 року

У доповіді проаналізовано концептуальні засади формування ідентичності України як процесу консолідації суспільства навколо колективних цінностей, які ґрунтуються на спільності історичного простору, історичної культури та історичної пам'яті. Мілітарні виклики спричинили переоцінку усталених цінностей, перевели питання ідентичності з теоретичного дискурсу в екзистенційну площину. В сучасних геополітичних реаліях проблему формування ідентичності українців слід розглядати як одну з важливих складових політики національної безпеки. Її актуальність зумовлена необхідністю конструювання консолідаційного формату, здатного репрезентувати потужний об'єднавчий потенціал на основі розуміння серйозності ідентифікаційних викликів часу і колективної відповідальності соціуму.

Шановний Анатолію Глібовичу!

Шановні члени Президії!

Тридцять п'ять років Україна перебуває у новому політичному просторі, ім'я якому — Незалежність. Мабуть, кожний замислювався над тим, а багато це чи мало для держави — 35 років? З одного боку, це мить, ледь помітна зарубка на скрижалях історії, а з другого — час самоусвідомлення, самоствердження та саморозвитку суспільства. Так чи інакше, завершення цього періоду є досить сприятливим моментом, щоб знайти відповіді на питання: що означає Незалежність України для неї самої, для Європи і для світу? З яким потенціалом цінностей та переконань входить вона у нову фазу свого геополітичного розвитку?

Жодна країна сьогодні не може стояти осторонь глобалізаційних процесів, які докорінно змінюють обличчя планети. Темпи суспільних змін приголомшують, а стрімкі й непередбачувані події, які навколо нас відбуваються, змушують замислитися над тим, чи має сучасна історична наука у своєму розпорядженні досить засобів, щоб передати не лише їхній драматизм, а й глибинний, поки що прихований від очей сучасників,

смысл. Минувле, сучасне і майбутнє не відділені одне від одного, вони являють собою суцільний ланцюг звершень, перемог, поразок, втрачених можливостей. Щоб зрозуміти те, що відбувається сьогодні і що чекає нас завтра, треба добре орієнтуватися у лабіринтах минувшини. Нині українське суспільство конче потребує як об'єктивних історичних знань, так і чіткого усвідомлення алгоритму консолідаційних дій, пов'язаних із перспективами та стратегічними пріоритетами, здатними підтримувати у суспільстві «баланс рівноваги», забезпечувати поступальний розвиток і запобігати будь-яким деструктивним проявам.

Реалізація кожного з чотирьох можливих сценаріїв розвитку суспільної консолідації у повоєнній Україні (оптимістичного, інерційного, песимістичного чи трансформаційного) великою мірою залежатиме від конфігурації базових факторів суспільної єдності — національної ідеї та ідентичності. Сучасні мілітарні реалії зумовлюють необхідність уважного ставлення до розроблення стратегій формування консолідаційної ідентичності та аналізу ідентифікаційних конфліктів і ризиків. Важливо усвідомлювати, що національна консолідація — це стан суспільства, який не виникає спонтанно, а є результатом дії певних факторів. Консолідація, на відміну від інтеграції, є ціннісним єднанням на основі толерантності і консенсусу.

Формування у громадян України почуття ідентичності — найважливіший маркер загальнонаціональної консолідації. Разом з тим, дбати про консолідаційні важелі соціум мусить щодня. На жаль, за давнини ціннісний конфлікт, зумовлений обставинами розвитку українських регіонів у різних цивілізаційних системах, обернувся наявністю ідентифікаційних криз, асиметричних орієнтацій та амбівалентних ціннісних настанов. Очевидно, що слабкість «горизонтальної» ідентифікації та фрагментованість політичної культури українського соціуму спричинені розмитістю національного культурно-символічного поля і негативним впливом минулих геополітичних трансформацій. Втім, модель спільного українського дому буде органічною лише в тому разі,

якщо свідомість його мешканців буде спрямована не в минуле, а в майбутнє.

Для країн, що виникли на пострадянському просторі, пошук нових ідентичностей виявився однією з основних домінант державної стратегії. Зasadничче значення для розуміння розвитку українського суспільства має історичний погляд на національну ідентичність — не стільки як на суму притаманних певному соціуму усталених ознак, скільки як на процес набуття українцями здатності до «самовиявлення» й самоідентифікації, формування і відстоювання національної суб'єктності. Саме тепер, коли наочно проявилися фактори нестабільності, пов'язані з проблемами національної ідентичності, варто уважно аналізувати історичні витоки ризиків і загроз, вплив геополітики на формування ментальних стереотипів.

Історичні стратегії ідентифікаційної та соціокультурної взаємодії є невід'ємною частиною історії українського державотворення. Ця історія позначена як позитивними, так і негативними конотаціями, проте кожний етап державотворчих процесів зумовлював устремління суспільства до нового рівня національного самовизначення й самопізнання, до пошуку консолідованих шляхів вирішення багатьох контрверсійних питань.

Умовно можна виокремити п'ять історичних етапів формування української ідентичності:

1) домодерний (9 ст. — середина 18 ст.): формування основ, що базувалися на державній традиції Русі та Галицько-Волинського князівства, а пізніше — на козацькій культурі, яка стала стрижнем національної свідомості;

2) культурний (кінець 18—19 ст.): відродження української мови та культури, спрямоване на утвердження етнічної самобутності;

3) політичний (початок 20 ст. — 1991 р.): перехід від культурних до політичних вимог та проголошення незалежності України;

4) пострадянський (1991—2013 рр.): інституційне оформлення державної ідентичності, формування культурного поля незалежної України;

5) сучасний (з 2014 р.): формування національної та громадянської ідентичності, спро-

би консолідації суспільства на основі ключових маркерів — української мови, історичної пам'яті та державності.

Проблема зміни і пошуку ідентичності характерна для більшості країн світу, вона є універсальною на «етапі переходу», коли старі ідентичності втратили актуальність, а нові ще не сформовані. Ідентичності саме і виникають у часи перемін, в періоди конструювання нових смислів та соціокультурних домінант. Динаміка суспільного поступу великою мірою зумовлена потенціалом напруги між історичним досвідом нації та перспективами її устремління: недоосмислений досвід минувшини призводить до нереалістичних проєктів і стратегій майбуття.

На жаль, сьогодні поняття «ідентичність» все більше починає асоціюватися не стільки з проблемами самоусвідомлення, скільки з соціальними конфліктами через нескінченні «війни ідентичностей». В умовах зміни ціннісних детермінант активізується вибудовування ідентичностей шляхом протиставлення. Швидко виникає заперечувальна або негативна ідентичність, крайнім виявом якої виступає полемічна — з відкиданням будь-якого креативного потенціалу спільних політичних стратегій. Найбільш адекватним виміром аналізу таких ситуацій вбачається їх розгляд крізь призму концепту «конфлікт ідентичностей». Він стає методологічною моделлю дослідження сучасної соціотрансформаційної динаміки та вибудовування системи національної інформаційно-культурної безпеки в контексті формування консолідаційного образу повоєнної України, ґрунтованого на конструктивному потенціалі багатовимірних європейських ідентичностей.

Чому важливо говорити про ідентичність та (пере)осмислювати її у воєнний час? У надзвичайно складних геополітичних і мілітарних реаліях в державі у грудні 2022 р. було прийнято Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Вже очевидно, що він потребує суттєвого доопрацювання, проте все ж є важливою точ-

кою зростання для України. У середині грудня 2023 р. Кабінет Міністрів України прийняв і затвердив стратегію, яка репрезентує логіку послідовних дій з реалізації закону. Чи виявиться обрана стратегія вдалою, покаже час. Шкода лише, що до повномасштабного вторгнення такого закону прийнято не було.

Традиційно держави одночасно прагнуть до утвердження й підтримання консолідаційної єдності та до збереження власної культурної, регіональної, етнічної специфіки і самобутності. Чи реально це забезпечити у глобальному інформаційному світі? Можливо, саме консолідаційна ідентичність — це та відправна домінанта, яка здатна «поєднати непоєднуване» і створити на цій основі новий діалогічно-компромісний простір.

Консолідаційна динаміка будь-якого суспільства зумовлена чітким окресленням системотворюючих засад, якими керується спільнота у розбудові власної держави. Необхідною умовою консолідації є репрезентація спільних уявлень про єдність країни, встановлення зрозумілих символічних параметрів її ідентичності у просторі і часі. Від того, в чому саме суспільство бачить першовитоки своєї єдності, залежить форма його консолідації. Особливо важливими вбачаються три компоненти:

- 1) підтримання і відтворення споконвічних культурних цінностей та традицій, що визначають окреме місце країни і народу в геокультурному просторі;
- 2) заохочення культурної багатоманітності та стійкого інтересу до різних світоглядних і ціннісних систем;
- 3) конструювання консолідаційної ідентичності на основі принципів ненасильства, толерантності, поваги до «іншого».

В «перехідних суспільствах», що перебувають у стані глибоких соціальних та ідентифікаційних трансформацій, конструювання консолідаційної ідентичності є надзвичайно складним процесом. Зрозуміло, що в умовах посилення напруженості на міжнародній арені та російської агресії потреба у консолідації української нації небачено зростає. Лише консолідоване суспільство здатне генерувати

національну ідею та захищати власні світоглядні орієнтири, які є надійною гарантією стабільності й безпеки держави. Консолідаційна модель ідентичності в українському вимірі передбачає репрезентацію національної ідеї як регулятиву її суголосності європейським ідентифікаційним стратегіям та синтезу минулого, сучасного і майбутнього, здатного об'єднати суспільство.

Реалізація консолідаційних ініціатив в Україні утруднюється внаслідок її історичного минулого, а також геополітичного розташування країни як простору, який перебуває на «розломі» та у точках дотику кількох цивілізаційних структур. Втім, розділеність суспільства не означає катастрофу. Сьогодні складно знайти країну, в якій соціум не був би поділений за соціальними, політичними, релігійними ознаками. Але й у таких суспільствах, завдяки політичним і державним компромісам, зберігається національна єдність.

Одне з основних завдань держави полягає у виробленні надійних механізмів досягнення балансу національних інтересів і політико-економічної стабільності. Ст. 11 Конституції України декларує, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури». Хотілося б, щоб декларації не розходилися з реальністю і одним із державних пріоритетів стало формування українських ментально-комунікативних стратегій взаємодії етносів на основі модернізації об'єднавчого потенціалу української культури. Зasadничим фактором консолідації українського суспільства має бути етика солідарності та пошук об'єднавчих цінностей у режимі постійного діалогу, орієнтованого на збереження принципу культурної різноманітності.

Серед основних стратегій формування консолідаційної ідентичності можна виокремити: інституційно-законодавчу, інформаційно-безпекову, мовно-культурну, історико-культурну, науково-освітню, військово-патріотичну та політико-пам'яттєву, кожна з яких має власні характеристики. Загалом під стратегією формування ідентичності розуміється комплекс

заходів, спрямованих на посилення стійкості держави на основі національно-патріотичного виховання, громадянської освіти та культурної політики як ресурсу спротиву та зміцнення єдності.

Сьогодні важливо докласти максимальних зусиль для недопущення наростання конфліктності та появи нових «зсувів» у колективній свідомості українського суспільства. Настав час для того, щоб концепт «консолідаційна ідентичність» перейшов із розряду метафор у реальність. Це непростий шлях, адже, як констатує Євген Головаха, українцям органічно притаманний ізоляціонізм. В Європі головна цінність — толерантність, терпиме ставлення до позиції опонента і намагання знайти консенсус, тобто рішення, яке не утискає жодну сторону. У нас такої цінності ще не сформовано. Замість того, щоб консолідуватися, ми відмежовуємося один від одного. Але будь-який ригоризм є проявом обмеженості мислення, коли шукають не спосіб вирішення проблеми, а винного. Це глухий кут.

Чи реально для українців позбутися «традиції конфлікту» як ключового фактора соціальної динаміки? Навряд чи це станеться у найближчій перспективі. Проблеми консолідації українського соціуму серйозно ускладнені існуванням специфічних відмінностей у регіональних ідентичностях і ментальностях. До того ж глобалізація надає нового змісту і надзвичайно загострює проблеми акультурації, асиміляції та інтеграції, стимулює процеси культурної гібридизації та поляризації. Така ситуація подвійно актуалізує завдання щодо накреслення шляхів консолідації українського соціуму, вироблення алгоритмів консолідаційних стратегій, адаптованих до динаміки зовнішніх викликів, та концептуалізації оптимальних параметрів «культури консолідації», прийнятних для розв'язання ідентифікаційних конфліктів.

У стратегії реалізації Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» слушно наголошено на дотриманні принципу «єдності у різнома-

нітності», сприянні міжкультурному діалогу та застосуванні ефективних інструментів для розв'язання конфліктів на національному і регіональному рівнях. Втім, на жаль, доводиться констатувати, що українське суспільство сьогодні великою мірою перебуває в координатах «культури конфлікту», яка формується під впливом російсько-української війни, характеризується високим рівнем емоційності, поляризації поглядів, переосмисленням усталених цінностей. Варто розуміти, що «культура конфлікту» ще довго буде впливати на суспільну атмосферу в країні та світі, але маємо надію, що на зміну теорії «зіткнення цивілізацій» Семюеля Гантінгтона прийдуть більш конструктивні теорії «балансу і діалогу» цивілізацій, соціально-культурної консолідації та міжрегіонального взаєморозуміння.

В контексті пошуку методологічних стратегій такого «балансу і діалогу» в Інституті історії України НАН України з ініціативи академіка НАН України Валерія Смолія було започатковано науковий проєкт «Формування української ідентичності: історичний досвід та виклики сучасності», спрямований на осмислення інтегрованої системи ідентифікаційних координат України, в основі якої перебувають три кластери — історичний простір, історична культура та історична пам'ять. Саме вони у своїй взаємодії створюють основу для самоусвідомлення нації через спільне минуле, культурні коди та збереження історичної спадщини. Саме їх синтез вибудовує фундамент для формування консолідаційної ідентичності як стійкої самосвідомості громадян, що об'єднує суспільство на основі спільності історичного простору, історичної пам'яті та історичної культури, незважаючи на регіональні, етнічні чи мовні відмінності.

З огляду на те, що питання, пов'язані з визначенням меж українського простору та формуванням кордонів України, сьогодні перебувають у політичній площині і їх осмислення нагально потребує репрезентації візії Інституту історії України НАН України, робота над проєктом розпочалася саме з просторового кластеру. Концептуальний задум цієї візії ціл-

ком зрозумілий — комплексне дослідження тенденцій просторового розвитку України та формування територіальної ідентичності, простеження динаміки внутрішніх і зовнішніх змін її території, аналіз кореляції цих змін з подібними явищами, що відбувалися у часі і просторі у світовому масштабі.

В сучасних мілітарних умовах, коли метафора «агресивний простір» перетворилася на реальність, рівень актуалізації проблеми висвітлення впливу просторового чинника на формування суб'єктності та моделювання ідентичності України буде тільки підвищуватися. Без історичної репрезентації «геопросторового образу» країни сконструювати культурно-ідентифікаційний код, вибудувати моделі національної, громадянської, регіональної ідентичності досить проблематично. Риторика, яка супроводжує територіальні питання, усім відома, діапазон інсинуацій та міфотворчості щодо кордонів та простору України постійно розширюється. Дуже важко відповідати на ці виклики, не маючи солідного наукового підґрунтя, втіленого в напрацюваннях, які б чітко артикулювали позицію та репрезентували візію Інституту історії України НАН України.

Першим кроком у реалізації проєкту стала підготовка монографічної праці «Україна: історичний простір ідентичності», яка дає можливість зрозуміти причини формування в українському просторі різних його «образів» і, відповідно, різних моделей ідентичності. Недооцінка ризикогенного потенціалу варіативності ідентифікаційної специфіки українського суспільства здатна породжувати регіональні відмінності та дисбаланс соціально-економічного розвитку держави. Тому стратегічним завданням проєкту є з'ясування залежності процесів формування просторової ідентичності від виробленої упродовж багатьох століть специфіки ментальності населення різних регіонів, яка складалася в умовах відособленості, «війн за спадщину» й розчленованості.

Другий кластер проєкту, робота над яким тільки розпочинається, стосується історичної культури — комплексної ідентифікаційної системи, яка засобами артикуляції, інтерпретації

та репрезентації історичного досвіду країни формує «образ минулого». Вона охоплює матеріальні і духовні цінності, історичну свідомість та постає як інструмент захисту національних інтересів. У рамках проекту відбувається пошук відповідей на контroversійні питання: чим пояснюється «дифузний» стан ідентичності значної частини українського соціуму, її готовність ототожнювати себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром? Які ментально-психологічні чинники спричинили таку ситуацію? Як російська агресія вплинула на суспільство та громадську думку? І як вони, своєю чергою, вплинули на національну та регіональну ідентичність? Пошук відповідей на ці питання є смисложиттєвим для українського суспільства.

Очевидно, що сьогоденні реалії зумовлюють необхідність осмислення історичної культури українського суспільства у тісному зв'язку з формуванням історичної свідомості. Поняття «історична культура» надзвичайно широке, в ідеалі у нього вкладається уся система донесення історичних знань до розуму і серця людини, усвідомлення ролі культури в системі світосприйняття. Сьогодні історична культура постає як поле множинних ідентичностей, ментальних відмінностей та розривів. Завдання історичного знання — не лише фокусувати увагу на присутності історико-культурної компоненти в геопросторових стратегіях, а й визначати її роль у формуванні культурної, етнічної, релігійної, політичної ідентифікації населення України. Головне вчасно встигати відповідати на виклики, пов'язані з міфологізацією масової історичної свідомості, маніпулюванням «образами» минулого й сьогодення. Історична наука, маючи широкий діапазон можливостей, в принципі здатна протистояти будь-якому інформаційному тиску і кон'юктурним підходам.

Мілітарний досвід України яскраво продемонстрував небезпеки, пов'язані із застосуванням агресором маніпулятивних технологій та інформаційно-комунікаційних механізмів у намаганні зруйнувати історичну пам'ять і знищити українську ідентичність. Сучасна ро-

сійсько-українська війна — це війна за національну пам'ять, за право українського народу на власну історію, культуру та державність. Третій кластер проекту, який охоплює різні проєкції історичної пам'яті, орієнтований на спростовування міфів агресора щодо неісторичного характеру України та її відсутності в європейському геополітичному і картографічному просторі.

Зайве повторювати очевидну істину: від вдало вибудованої системи історичної пам'яті, яка в ідеалі має поєднувати інформаційну, соціо-нормативну та символічну сфери життєдіяльності соціуму, великою мірою залежить національна безпека. В умовах мілітарних викликів актуалізація проблем, пов'язаних з історичною пам'яттю, зумовлює стратегічний, прогностичний та безпековий потенціал історичних студій. Для України, суспільна свідомість якої сформована на «конфліктогенній основі», проблеми «простору пам'яті» та концептуалізації теорій суспільної пам'яті виходять на передній план. І тут постає питання: як максимально звільнити простір історичної пам'яті від міфів і зробити так, щоб вона «працювала»? Саме зіставлення пам'яті та історії являє собою синтез когнітивної та практичної площин. Пам'ять — це матриця історії, це завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціокультурною групою, яку вона згуртовує. Зважена політика пам'яті потрібна кожному суспільству, і в сучасних українських умовах прямий зв'язок між стратегією історизації і станом суспільної свідомості простежується особливо виразно.

Репрезентація конструктивного потенціалу «образів історичного минулого» — одне зі стратегічних завдань сучасної соціогуманітаристики. Стратег має бути оптимістом, але оскільки він змушений діяти в ситуації постійних «битв за історію», для нього важливо вміти толерантно аргументувати свою думку. Серед пріоритетів держави має бути усунення диспаритету між теоретичною та практичною сферами репрезентації минулого, який утворився внаслідок спрощених моделей взаємозалежності політичних і когнітивних функцій історичного знання. Лише на такій основі мож-

ливе формування консолідаційної ідентичності, детермінантами якої є історичний простір, історична культура та історична пам'ять.

Немає сумнівів у тому, що український соціум відчуває гостру потребу в новій гуманітарній парадигмі з об'єднувальним контекстом, і роль соціогуманітарної академічної науки має полягати у концептуалізації засад, здатних об'єднувати суспільство. Але як згенерувати таку парадигму, яка буде консолідувати гетерогенне суспільство та репрезентувати його ідентичність? Відповідь на це питання необхідно шукати якомога швидше, адже стратегія інформаційної агресії Росії проти України спрямована на знищення ідентичності української нації, її ідеології, історії та культури. Місія

академічної соціогуманітаристики — запропонувати онтологічний каркас для генерування консолідаційних парадигм, спрямованих на зміцнення інформаційно-культурної безпеки України, захист національних ціннісно-культурних пріоритетів розвитку та усталення інформаційної культури як чинника забезпечення державного суверенітету країни. Переконана, що ці завдання буде успішно реалізовано в Інституті історії України НАН України в ході виконання інноваційного проекту «Формування української ідентичності: історичний досвід та виклики сучасності».

Дякую за увагу!

*За матеріалами засідання
підготувала О.О. Мележик*

Yaroslava V. Vermenych

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

FORMATION OF UKRAINIAN IDENTITY:

HISTORICAL EXPERIENCE AND CONTEMPORARY CHALLENGES

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, August 21, 2026

The report analyzes the conceptual principles of the formation of Ukrainian identity as a process of consolidation of society around collective values, which are based on the commonality of historical space, historical culture and historical memory. Military challenges have caused a reassessment of established values, transferred the issue of identity from a theoretical discourse to an existential plane. In modern geopolitical realities, the problem of forming the identity of Ukrainians should be considered as one of the important components of national security policy. Its relevance is due to the need to construct a consolidation format capable of representing a powerful unifying potential based on an understanding of the seriousness of the identification challenges of the time and the collective responsibility of society.

Cite this article: Vermenych Ya.V. Formation of Ukrainian identity: historical experience and contemporary challenges (transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, August 21, 2026). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2026. (9): 58—64. <https://doi.org/10.15407/visn2026.09.058>